
Osmanlı'da Bahçe ve Hasbahçe Kültürü

Serkan ŞENEL

“

Bir şehrin cazibe merkezi olmasını belirleyen bazı önemli öğeler vardır. Bunlar şehrin mimari yapıları, meydanları, sokakları, caddeleri olabileceği gibi şehrin sakinlerine alternatif ortamlar sunan, nefes alabilecekleri, gezinti yapacakları, eğlenecekleri ortamlar olan yeşil alanlar da olabilir.

”

Serkan ŞENEL

Bir şehrin cazibe merkezi olmasını belirleyen bazı önemli öğeler vardır. Bunlar şehrin mimari yapıları, meydanları, sokakları, caddeleri olabileceği gibi şehrin sakinlerine alternatif ortamlar sunan, nefes alabilecekleri, gezinti yapacakları, eğlenecekleri ortamlar olan yeşil alanlar da olabilir. Şehrin mimarisinin önemli bir parçası haline gelen bahçeler bu yapıardan biridir. Bahçe Türk toplumunda daima yeri olan bir unsurdur. Göçebe olan Türkler yerleşik hayata geçince bahçe onlar için vazgeçilmez olmuştur. Osmanlı Devleti de özellikle Topkapı Sarayı'na yerleşme döneminden başlayarak 19.yy'a kadar birçok bahçe oluşturmuş ve bu bahçeler gerek pratik işlevleri yerine getirmesi bakımından gerekse inanç sistemiyle örtüşen özellikleri ve fiziki unsurlarıyla Osmanlı toplumsal hayatında daima kendinden söz ettirmişlerdir. Bu çalışma Osmanlı bahçelerini, bahçe ve hasbahçe ayrımı ile bahçelerin kamusal alandaki giderek değişen rollerini konu almaktadır. Bahçelerin gezinti veya fiziksel özellikleriyle ön plana çıkan yapıların yanı sıra bu çalışmada bahçelerin diğer birtakım önemli fonksiyonlarına da değinilecektir.

Osmanlı bahçeleri genellikle İstanbul, Edirne, Bursa, İzmit ve Halep'te şekillenmiştir. Bunların yanı sıra şehzade şehirleri olan Manisa ve Amasya da bu bahçeleri barındırmıştır (Yıldız, 2014: 639). Ancak şu bir gerçektir ki en güzel bahçe örneklerine sahip olan şehir İstanbul'dur. 1703 Edirne vakıası İstanbul bahçeleri için önemli bir aşamadır. Bu olay Osmanlı Devleti'nde padişah değişikliğine sebebiyet vermiş ve bu tarihten sonra Edirne bahçeleri alternatif eğlence mekânı olma özelliğini yitirmiş, böylece İstanbul bahçeleri daha da önem kazanmıştır (Yıldız, 2014: 647). İstanbul gerek mimari özellikleri bakımından gerekse stratejik konumundan dolayı her zaman bir cazibe merkezi olmayı başarmıştır. Özellikle Topkapı Sarayı'nın inşa edilmesinden sonra payitaht için önemli bir bürokrasi merkezi de olan İstanbul'da bahçeler de birer birer ortaya çıkmaya başlamıştır. Öyle ki Osmanlı sarayın yerini seçtikten sonra binayı inşa etmeden önce bahçeyi düzenler ve bahçeye göre yapıyı inşa ederdi. Buradan hareketle denilebilir ki doğu toplumlarında bahçe seyretmek için değil yaşamak fikri ile gelişmiştir (Çınar ve Kırca, 2010: 1). Osmanlı'da bahçeler genellikle iki türlü idi ve bunlardan padişahın kullanımına açık olan bahçeler, Bostancı Ocağı'na ait defterler olan mevacic defterlerinde “Bağça-i Hassa” olarak geçerken diğer bahçeler içinse çoğunlukla “bostanhane-i saire” ibaresi kullanılmıştır (Yıldız, 2014: 646). İstanbul'daki bahçelerin sayısı 16.yy'da 18-36 arasındaki iken 18.'yy'da artış göstererek 45-55 arasında bir rakama ulaşmıştır (Yıldız, 2014: 658).

Gülhane

Osmanlı bahçelerinin özelliklerine gelince, bu bahçeler Avrupa'daki bahçeler gibi belirli ölçüler gözetilerek yapılmamıştır. Batı'nın bahçe sanatının tesiri altına girinceye kadar Türk bahçesi düzende yalınlık, içinde yaşanıyor olmak ve fonksiyonellik özelliklerine sahipti (Evyapan, 1991: 478). Genel olarak Türk bahçesi yapısında insan eli değmişlik ile tabiliği birleştirdiğinden ne tam formel (şekli) ne de tam informel kalıba girmiştir denilebilir (Evyapan, 1991: 479). Bu açıdan Osmanlı bahçeleri daha çok huzuru arama yerleri olarak ön plana çıkar. Ağaçların dizilişi Rönesans Avrupa'sındaki gibi simetri gözetilerek yapılmamıştır. Osmanlı'daki bahçelerde selsebil, lalezarlar, gülistanlar, salkımlı çardaklar, fıskiye, çeşme, ağzından su akan aslan figürleri, meyveli ve meyvesiz ağaçlar göze çarpmaktadır. İnanç sistemi bakımından değerlendirildiğinde Osmanlı bu bahçelerde cennet imgesini görmek istemiştir denilebilir. Öyle ki bu durum batılı seyyahların dahi gözlemlerinden kaçmamıştır. Alphonse de Lamartine'nin gözlemleri bu anlayışı destekler niteliktedir: "üstünde ağaç dalları ve yanında bir çeşme, gözünün önünde kırlar, ya da deniz, oturmak ve orada, belirsiz, dalgın bir seyirle saatler, günler geçirmek, işte Müslüman'ın hayatı; evini seçiş ve düzenleyişinden bu zevki anlaşılır. Türkler filozof bir millettir; her şeyi topraktan çıkarır, her şeyi Allah'a bağlarlar." Yine aynı şekilde Tournefort da bu konuya şöyle temas eder: "Türklerin en dindarları hayır işlemek için bitkileri sular, daha iyi beslenmeleri için topraklarını kabartır. Müslümanlar bitkilere bakarak her şeyi yaratan ve koruyan Allah'a hoş gelen bir şey yaptıklarına inanırlar" (Çınar ve Kırca, 2010: 61). Osmanlı'nın bahçelere bakışındaki bu anlayışı kavramak için aslında çokta uzaklara gitmeye gerek yoktur. Nitekim Müslümanlar Hz. Peygamberi gül imgesi ile birlikte anarlar, yine lale de dini bakımdan önemli görülen bitkiler arasındadır. Bahçe bu şekliyle algılanışının yanı sıra aynı zamanda ekonomi açısından da önemliydi. Bostancı olarak adlandırılan birim Os-

manlı'da bahçelerden ve bostanlardan sorumluydu. Özellikle hassa bostancıları saray dışındaki bostanlara bakar ve her yıl yönetimi altındaki bahçelerde yetiştirip sattığı ürünlerin defterini tutup padişaha sunardı (Çınar ve Kırca, 2010: 62). Osmanlı'da bahçeler adeta devlet politikası haline gelmiştir. Padişah bu bahçelerin defterlerini birebir takip ettiği gibi bazen ağaç ve çiçekleri de kendi elleriyle dikmiştir. Daha da öteye gitmek gerekirse Osmanlı Devleti'nin sembolünün çınar ağacı olması ve bir döneme adını veren lalenin bu kadar öne çıkması Osmanlı Devleti'nin bahçe kültürüyle ne kadar içli dışlı olduğunu bize göstermektedir. Özetle, Osmanlı bahçeleri florası geniş bir perspektife sahip alanlardır. Renk renk çiçeklerle bezenen bu motifler Osmanlı bahçelerinde adeta cenneti andıran imgeler gibiydiler. Üstelik bu bahçelerde su sıkıntısı da söz konusu değildi çünkü Osmanlılar bahçeyi kurarken akarsu kenarlarını seçmişler böylece su kanalları yapmak gibi masraflı işlerden de kurtulmuşlardır (Kaşif, 2010: 112). Tüm özelliklerini koruyarak günümüze kadar ulaşan bir Osmanlı bahçesine rastlamak güçtür, ancak resimler ve gravürlerden istifade ederek bahçelerin bahsedilen tasvirlerine ulaşmak mümkündür.

Osmanlı'da hasbahçe diğer bahçelerden ayrı bir konuma sahiptir. En önemlisi bu bahçelerin başta padişah ve sarayın diğer üyelerine açık olmasıdır. Saray bahçeleri için hass kavramının kullanılmasından da anlaşılacağı üzere söz konusu bahçeler özel nitelik taşımaktadır. Hasbahçelerin tarihsel seyrine baktığımız zaman kuvvetle muhtemeldir ki ilk hasbahçe 1454'de Edirne'deki Yenisaray ile birlikte kurulan bahçedir. İstanbul'daki ilk hasbahçe ise Eskisaray ile birlikte (saray-ı atik) kurulmuştur (Yıldız, 2014: 648). Eğer ki bahçeyi padişah kurdurdu ise bu bahçelere çoğu zaman kurulduğu yerin adı verilir. Osmanlı padişahlarından birçoğu bahçe kurdurmuştur. Bu padişahlar Fatih Sultan Mehmed, Kanuni, IV. Murad ve III. Ahmed'tir. Elbette padişahlar dışında da bahçe kuran saray mensupları bulunmaktadır, valide sultanları, darüssaade ağalarını ve şeyhülislamı da bu kategoride sayabiliriz. Bu tür bahçeler daha çok padişahlar ve aileleri olmak üzere üst düzey yöneticilerin eğlenme, dinlenme, hava değişikliği, avlanma, ge-

Gülhane Parkı

Topkapı Sarayı Bahçesi

zinti yapma amacı gibi faaliyetler için kullandığı yerlerdir. (Yıldız, 2014: 647). Yine bu bahçeleri diğer bahçelerden ayıran en büyük özellik klasik dönemde bu bahçelerin tören amaçlı kullanılıyor olmasıdır. Oysa diğer bahçeler daha çok festival havası yaşayan yerlerdi. Yıldız'ın aktardığına göre devlete ait olan ve padişahla onun zümresinin kullanabileceği bahçeler İstanbul'daki Yenisaray (Topkapı Sarayı), Eskişaray, Boğaziçi'nde, Haliç'te, şehrin Marmara kıyılarında, İstanbul-Edirne, İstanbul-İzmit ve İstanbul-Bursa yolları üzerinde yer almaktaydı (Yıldız, 2014: 639).

Buradan hareketle denilebilir ki Halep dışında diğer bahçeler daha çok Marmara bölgesinde meydana getirilmişlerdir. Padişahlar bu bahçelerde vakit geçirmeye gidince kendileriyle birlikte saraydan da buna iştirak edenler olurdu. Bu gezilerde görevli olan saray üyeleri padişahın yanında gününbirlik gezintiler için oldukça hummalı hazırlıklar yapardı. Götürülecek yemek malzemeleri ayarlanır ve eğer ki gidilecek yer bir deniz kenarıysa kayık tercih edilirdi. Seyahat esnasında kız kulesinden, tophaneden ve hisarlardan padişahın sandalını hümayununu selamlamak için top atışları yapılırdı (Yıldız, 2014: 658). Padişahın ziyaret ettiği bu bahçelerde birçok ağaç ve çiçek türü bulunuyordu. 1735 yılına ait bir belgede saray bahçesine dikilen ağaç türleri hakkında bilgi verilmektedir: “çınar ve dişbudak ve ihlamur ve kara ağaç ve idris ve çitlembik ve mişe ve tefne ve ergavan ve Ahlat hadikai hümayunuma gars (ağaç dikimi) olunmak için İznikmid ve Kara Mürsel kazalarından taze ve mevzun fidan gelmek mu'tad olmağla...” Ayrıca 16.yy'a ait bir belgede de Halep'e bağlı Uzeyr'den 500.000 adet sümbül soğanının toplanması padişahların emirleri arasındadır (Çınar ve Kırca, 2010: 62). Görüldüğü gibi hasbahçeler zengin bir çiçek ve ağaç bahçeleridir. Tek rengin olmadığı birçok rengin iç içe geçtiği bu bahçeler Osmanlıların vazgeçilmezi olmuştur ve cennetin bu dünyadaki yansımaları olarak kabul görmüşlerdir. Bu bakımdan bahçeler ileride de de-

ğineceğimiz üzere Osmanlı toplumsal hayatında merkezi bir konuma sahiptir. Bu bahçeleri diğer bahçelerden ayıran özellikler arasında dışa açık olmayışı ve kendi alanlarında sınırlı kalmalarıdır. Güzellikleri dillere destan olan söz konusu bahçeler “İrem bağı gibi” diye tasvir edilmektedir. (Atasoy, 2002: 27). Öyle ki III.Ahmed'in oğullarının 1720'deki sünnet şenliklerinde, meydana tablalar üzerinde taşınan şekerden yapılmış bahçe modelleri dönemin bahçe modellemesinde dikkat çekmektedir. Genellikle iki katlı, fiskiyeli, çatıyla örtülü bahçe köşkleri, içi kayıklı, fiskiyeli mermer havuzlarla, üzerleri meyve dolu ağaçlar, tarhlarda laleler (tohumla üreyen bitkilerde, tohumu veren çanak ve taç yaprak) ve diğer çiçeklerle doludur, çevreleri de kırmızı duvarlarla çevrilidir. Şeker bahçelerinin taşınmasını gösteren bir diğer bahçede sahnenin üst kısmında görülen bahçede bir kale burcu, belki de bir cihannüma yer alır. Her iki bahçedeki meyve dolu ağaçlardan başka üzerlerinde üzüm salkımlarının sallandığı asma dalları sarılmış olan selviler bulunmaktadır. Bahçelerin tarhlarını kırlangıç bahçeleri süsler (Atasoy, 2002: 43). Değerli sanat tarihçisi Nurhan Atasoy'un bize aktardığı bu bilgi Osmanlı hasbahçelerinin gözümüzde canlılık kazanabilmesi adına kıymete haizdir zira gözümüzde canlanmadan bu doğa harikalarını sadece okuyarak öğrenmek sıkıcı bir uğraş olsa gerek. Osmanlı hasbahçelerinin ihtişamı İstanbul'u ziyaret eden yabancı seyyahların gözünden de kaçmamıştır. 17. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na gelen Fransız gezgin Tavernier, saray bahçeleri hakkında şu bilgileri verir: “Sarayda küçük küçük çiçek bahçeleri bulunur. Bostancıbaşının idaresindeki, sarayı çevreleyen büyük bahçe, diğerleri gibi padişahındır ve selviler çoğunluktadır. Yürüyüş yollarında mozaikler ve renkli mermerler bulunur. Çok sayıda bostancı bahçeden sorumludur. Çilek ve ahududu, kavun, salatalık, bolca bulunur. Bahçede bulunan çeşmeler değişik renkteki mermerden yapılmıştır.” Tavernier'in ayrıca yaptığı yorum ilginçtir: “Bahçede iki bin bostancı çalışmasına rağmen güzellikte bizim bahçelerimize yaklaşamaz” (Atasoy, 2002: 45). Oysa Avrupa bahçeleri genellikle sadece yeşili öne çıkarırken Osmanlı bahçeleri daha ren-

Kağıthane Sadabad

klidir. Tavernier'in bu yorumu bahçelerden çok etkilen-
diğinin ve bu güzellik karşısında kıskançlık örneği ser-
gilediğinin bir göstergesi olabilir. Zira bu bahçeler
sadelikten ziyade insanların gözünde bir şenlik havası
estirecek özelliktedirler. Hasbahçelerde de diğer bahçe-
lerde olduğu gibi ekonomik getirisi olan çiçekler ve
meyveler yetiştirilirdi, ihtiyaç fazlası ürünler şehirdeki
dükkânlara satılırdı. 1594'teki bir fermanla şehirdeki çi-
çekçi dükkânı sayısının yüzü aştığını ve bunun azaltıl-
ması gerektiği yazılmıştır (Atasoy, 2002: 49). Özetlemek
gerekirse Atasoy bize Osmanlı Hasbahçelerinin ortak
özelliklerini şu şekilde sıralamaktadır: "çevresinde yük-
sek duvarlar, duvar kenarında dizilmiş ağaçlar, diğer
ağaçların yanında mutlaka selviler, çoğunlukla yanında
bahar açmış ağaç, dikörtgen veya ağaç dibi çiçek tarh-
ları, bahçe köşkü, padişahın oturması için yerine göre
tart, koltuk veya iskemle, önünde fiskiyeli bir havuz, pa-
dişahın üç kıtadaki egemenliğinin simgesi olarak vahşi
hayvanlar ve ahır, çeşitli sporlar için atların ahırları"
(Atasoy, 2002: 53). Bu bahçe planları III.Ahmed döne-
minde Fransa'dan gelen bahçe modelleri ve yabancı
bahçıvanların gelmesiyle daha sonra değişecektir. Halil
İnalçık Osmanlı hasbahçelerini şükûfe (bahçe ve çiçek)
kültürü olarak adlandırmaktadır. Bu bahçeleri İnalçık,
işret (içki meclisi) meclislerinin mekânı olarak da tanımla-
maktadır (İnalçık, 2010: 281). İşret meclisinde daima
hazır olanlar, şâirler, musâhib-nedîmler, sâkiler ve şarap
sunan sâde-rûyan (sakalı çıkmamış oğlanlar), mutribân-
dır (çalgıcı ve gazel okuyanlar). Has-bağçede meclis-i
'işreti tertip etme işi, bir mîr-i meclisin görevi idi. Mîr-
i meclis, enderûnda ağalardan biridir. İşret meclisinin,
padişahın özel hayatına ait içkili bir toplantı olduğu kay-
naklarda daima belirtilir. Bu meclise hükûmet ricâli çağ-
rılmaz; sultân yalnız yanında nedîm-musâhibleriyle
("nüdemâsiyle zevk u sohbet") baş başa içer, eğlenirdi
(İnalçık, 2010: 286-287). Ayrıca saray bahçelerinde cirit,
güreş, tokmak, kılıç ve mızrak oyunları, top ve humbara,
tüfenk atışları gibi savaş oyunlarıyla beraber mehter fasıl
yapar, geceleri zıll-i hayal (Karagöz) ve ortaoyunuyla

Beylerbeyi Sarayı Bahçesi

Yıldız Sarayı Bahçesi (1895)

meddâhların fıkra ve hikâyeleri, cüce ve maskaraların
şakalarıyla eğlenilirdi. (İnalçık, 2010: 292). Hemen
hemen herkesin hayal gücünü cezbeden bu bahçeler dö-
nemin şiirlerinde ve edebi eserlerinde de kendine ol-
dukça popüler bir yer bulmayı başarmıştır. Özellikle 18.
ve (19.yy.'ın ilk yarısı), geniş ve konuyla doğrudan ilgili
bir malzeme hazinesi sunmaktadır. Esas olarak buna,
özellikle binaların ve bahçelerin kutlanması için yazılan
ve betimledikleri binalara ve bahçelere yapılan gönder-
meleri dikkate alarak okunabilen, tevârîh-i manzûme adı
verilen yeni bir şiir alt türünün ani popülerliği neden ol-
muştur (Hamadeh, 2010: 35). 1710'larda ve 1720'lerde
saray şairi Nedim'in şarkılarından 19.yy.'ın başlarında
Enderunlu Fazıl'ın anlatımcı şiirlerine kadar, Osmanlı'nın
şiirsel imge dünyasına bu bahçeler nüfuz etti (Ha-
madeh, 2010: 165). Nedim'in meşhur şiiri Sa'dabad bu
bahçelere atfen yazılmıştır.

Bir safâ bahşedelim gel şu dil-i naşada
Gidelim serv-i revânım yürü Sa'd-âbâd'a
İşte üç çifte kayık iskelede âmâde
Gidelim serv-i revânım yürü Sa'd-âbâd'a

Gülelim oynayalım kâm alalım dünyadan
Ma-i Tesnim içelim çeşme-i nev-peydâ-dan
Görelim âb-ı hayat akdığım ejderhâdan
Gidelim serv-i revânım yürü Sa'd-âbâd'a

Gah varıp havz kenârında hırâmân olalım
Gah varıp Kasr-ı Cinân seyrine hayrân olalım
Gah şarkı okuyup gâh gazel-hân olalım
Gidelim serv-i revânım yürü Sa'd-âbâd'a

Bir sen ü bir ben ü bir mutrib-i pâkîze-edâ
İznin olursa eğer bir de Nedîm-i şeydâ
Gayrı yârân bugünlük edib ey şûh fedâ
Gidelim serv-i revânım yürü Sa'd-âbâd'a
(Macit, 2012: 245-246).

18.yüzyılın şairlerinin şiirlerinde sürekli olarak Göksu, Hisar ve Sa'dabad bahçelerinden bahsedilerek bu bahçeler yâd edilmiştir (Hamadeh, 2010: 209).

Son olarak hasbahçelerin bürokratik açıdan zamanla üstlendiği role ve hasbahçe dışında kalan bahçelerin toplumsal yaşamda beraberinde getirdikleri önemli değişimlere değinilecektir. 18.yüzyıldan itibaren hasbahçeler diplomatik görüşmelerin, resmi toplantıların yapıldığı yerler oldu (Hamadeh, 2010: 97). Hatta öyle ki bazen yabancı elçiler bilerek bir hasbahçeden diğerine arada mekik dokurdu ve bu bilinçli olarak yapıldı böylece ihtişamı görüp etkilenmesi umulurdu (Hamadeh, 2010: 98). Hasbahçe dışında kalan diğer bahçelere gelince elbette her yeniliğin beraberinde getirdiği toplumsal olan ve topluma dönük olan bir boyutu da vardır. Şöyle ki Osmanlı'da bahçeler zamanla kamusal alanda alternatif olarak tercih edilen mekânların arasında yerini aldılar. Genellikle erkeklerin cami ve kahvehanede vakit geçirdikleri kadınların ise hamamlarda bir araya geldikleri düşünülürse bunlara alternatif olarak bir de bahçeler ortaya çıktı. Kadınlar ve erkekler zamanla bu bahçeleri daha çok ziyaret eder hale gelmişler, hatta âşıklar buluşma yerleri olarak buraları tercih etmişlerdir. Gittikçe halka açık alanlar haline gelen bu mekânlarda kadınlar kur yapmayı öğrenmiş ve birbirlerinin kıyafetlerine bakarak modada yarışır hale gelmişler ve farklı renklerden oluşan kumaşlardan kendilerine elbiseler diktirmişlerdir. Tüm bunlar padişahın gözünden kaçmamış ve 1751 tarihli bir fermanla kadınların Üsküdar ve Beykoz'daki bahçeleri ziyaret etmeleri yasaklanmıştır (Hamadeh, 2010: 190). 1758'de kıyafet kanunu çıkarılacak ve kadınlara kıyafetlerine çeki düzen vermeleri emredilecekti. Bu alanlarda ortak zevklere sahip insanlar bir araya geliyordu ve buralarda yaşadıkları deneyimlerle şehir hayatının sosyal alanlarını paylaşıyorlardı. Belki farkında olarak belki de farkında olmadan şehir yaşamına farklı bir boyut daha katıyorlardı. Buradan da anlaşılacağı üzere bahçelerin halka açık olanlarında zamanla toplumsal bir değişimi meydana getiren gelişmeler yaşanmıştır ve devlet kadınların sosyal hayatın içerisinde kendi tanımını çerçevesinde uygun görmediği kıyafetlerden rahat-

Sadabad

Sadabad Parkı

sızlık duyarak buna karşı önlem alma yoluna gitmiştir. İnsan ve mekân etkileşimi bakımından bu yaşananlar kayda değer yorumları içinde barındırmaktadır, fakat bu yazıda bu yorumlara değinilmeyecektir.

Eğlenceden bürokratik toplantılara kadar Osmanlının geniş bir yelpazede kullandığı hasbahçelerin bazıları zamanla değişime uğramış ve bazıları da harap olmuştur. 1718 ve 1720'de sadrazam İbrahim Paşa'nın yaptığı gibi büyük yenileme faaliyetleri yapıldı. Bunların yanı sıra Boğaz ve Haliç kıyılarında yeni hasbahçeler oluşturuldu ve bunların dışında kalan birçok hasbahçe aşamalı olarak kaybedildi (Hamadeh, 2010: 168). Görüldüğü üzere yenileri yapıldıkça eski bahçelere bakım azalınca bunlar yok olmaya yüz tutmuştur. Yine bunlardan birçoğu mesire alanına dönüştürülmüştür. Mesire alanına dönüşen bu alanlar halka açık yerler haline almıştır. Ayrıca bunlardan bir kısmı da vakıflaştırılmış ve üzerine cami ve dinlenme amaçlı külliye inşaa edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Atasoy, N. (2002). Hasbahçe, Osmanlı Kültüründe Bahçe ve Çiçek. İstanbul: Aygaz Yayınları
- Çınar, S., S. Kırca (2010). "Türk Kültüründe Bahçeyi Algılamak," Journal of the Faculty of Forestry, Sayı:60, Cilt: 2, 59-68.
- Evyapan, G. (1991). "Bahçe," Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA) (c. IV). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, s. 478.
- Kaşif B. (2010). Osmanlı Saraylarında Dış Mekân Üzerine Bir Değerlendirme Dolmabahçe ve Yıldız Örnekleri. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
- İnalcık H. (2010). Has-bağçede 'ays u tarab. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Macit M. (2012). Nedim Divanı. Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü
- Shrine, H. (2010). Şehr-i Sefa 18. Yüzyılda İstanbul. İstanbul: İletişim Yayınları
- Yıldız, M. (2014). "Osmanlı Hasbahçelerinin Sultanı: Sultaniye Hasbahçesi," Belleten, Sayı: 282, Cilt: LXXVIII, 547-597.